

Сергій Жовтий

Українські традиції архітектури в російському храмовому будівництві другої половини XVII – першій половині XVIII ст.

Висвітлюються процеси та етапи поширення традицій української архітектури означеного періоду у Росії, а також їх вплив на розвиток російського храмового будівництва. Здійснено аналіз творчої спадщини архітекторів українського походження, які працювали на території Росії, та її значення для розвитку російської архітектури.

Ключові слова: українське бароко, архітектура, ярусність у будівництві, трьохкупольний храм, І.Зарудний

Давньоукраїнська (або ж киеворуська) архітектура і в попередні історичні періоди впливала на стиль будівництва на території Росії. Так, Київ завжди подавав приклад для будівництва міст Русі. Ряд міст на території сучасної Росії будується за зразком Києва. Київ був першим містом на території Русі, де виникає кам'яне будівництво – княжі палаци, християнські храми, військові споруди. Саме з Києва розповсюджуються не лише нові типи споруд, а й прийоми будівельної техніки. Кам'яне монументальне будівництво Києва X–XI ст. мало виняткове значення як для розвитку архітектури Русі, так і надалі впливало на архітектуру Росії. Київський Софійський собор став прикладом для зодчих Новгороду і Полоцька, які будували у своїх містах собори на честь Святої Софії. У другій половині XI ст. у Києві формується тип хрестовокупольного собору давньоруського монастиря. Надалі цей тип споруди відіграв значну роль у розвитку російської архітектури. Він був покладений в основу плану Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі, який, зі свого боку, став одним із зразків для створення Успенського собору в Московському Кремлі¹.

У Старій Рязані в середині XIII ст. була побудована церква, яка до дрібниць повторювала тип храму Єлецького монастиря в Чернігові. Багата на орнаменти різьба на камені, характерна для архітектури Чернігова, зустрічається в прийомах архітектурної обробки споруд Володимиро-Суздальського князівства. Ступінчаті арки, що

підтримують центральний купол церкви Параскеви П'ятниці в Чернігові (кінець XII – початок XIII ст.), розвинулись у російському будівництві XVI ст. і особливо проявились у баштоподібній церкві Вознесіння в Коломенському, неподалік Москви (1532 р.)².

Що стосується досліджуваного періоду, то вже у другій половині XVII ст. до Москви приїздить значна кількість освічених українців, головним чином із духовенства, які починають суттєво впливати на культурне життя. У зв'язку з цим у московську архітектуру проникають форми українського дерев'яного храмового будівництва. Українські майстри беруть участь у будівництві палацу в Коломенському, а також Іверського монастиря та Нового Єрусалима в часи патріарха Никона. Деякі московські церкви в цей час набувають форм традиційного українського «трьохглав'я», що розташовується, на відміну від московського, зі сходу на захід, а також «п'ятиглав'я» на хрестоподібному плані.

Українські майстри-будівничі принесли і на Дон своє вміння зводити дерев'яні храми. Донські дерев'яні церкви, які свого часу вивчив і описав академік В. Суслов, близькі за своїм плануванням до типів українських храмів. Попри заборону Московським церковним собором у XVII ст. будівництва трикупольних храмів, цей архітектурний тип продовжує розвиватись у народній дерев'яній архітектурі і на Дону, і в Україні. Вплив української дерев'яної архітектури простежується також у рисах Воскресенського кам'яного собору в Черкаську (1719 р.)³.

Належить сказати, що тип триверхого храму є глибоко національним українським надбанням. Доказом цього може стати уривок із колядки, який прямо вказує на побудову церкви з трьома верхами, саме той тип храму, який панував в Україні:

*Церков збудую з трома верхами,
З трома верхами, з двома оконці,
Едним оконцем сонечко зходить,
Другим оконцем місяць заходить,
Райськими дверці господарь ходит...⁴*

Таким чином, навіть суто українські традиційні колядки підтверджують українське походження триверхого храму.

Ярусність у будівництві церков та дзвіниць з'явилася в Росії у другій половині XVII ст. Шляхи та точний час проникнення її з України в Росію поки що не встановлені, але сам факт поширення ярусності навряд чи підлягає сумніву. Проте постає питання, чи привнесли українські мотиви в російську архітектуру будівничі, які приїздили з України, чи їх запозичили російські майстри, які в той час часто працювали в Україні.

І. Грабар вважає, що в утвердженні нових архітектурних форм у Росії, а саме «московського» бароко, важливу роль відіграло українське духовенство, яке заповонило російські єпархії в кінці XVII – першій половині XVIII ст. Участь українського духовенства у створенні нових архітектурних форм російського храму включала в себе перш за все ідею. Саме завдяки їм у Росії поширюється традиційне українське «трьохглав'я», всупереч «московському» розташоване зі сходу на захід, а також «п'ятиглав'я», розташоване у вигляді хреста відповідно до хрестоподібних планів. До українських мотивів у російській архітектурі слід також віднести і «ярусність» храму. Проте втілення ідейних форм українського духовенства в побудові храму відбулось не одразу і дало низку перехідних архітектурних форм. За приклад може слугувати храм Іосафа в Ізмайлові, споруджений у 1678 р., який при явному українському «трьохглав'ї» має традиційну «московську» дзвіницю⁵.

Ще однією архітектурною формою, яку запозичили з території України і яка набула поширення в Росії в кінці XVII ст., стала «баня», особлива форма церковного купола, що мала риси українського бароко⁶.

У низці сакральних і світських будівель, що зводили у Росії, застосовувалися прийоми українського барокового мистецтва і архітектури. В їх будівництві брали участь такі видатні українські митці, як Федір Старченко та Іван Зарудний. І. Зарудний, зокрема, здійснював нагляд над іконографічним мистецтвом у Росії⁷.

Старцеви (Старченки) – родина майстрів, що виконували архітектурні замовлення київських і московських можновладців і спеціалізувалися на проектуванні та завершальному зовнішньому оздобленні храмів. Усі роки роботи їхньої артілі над храмами відомі, лише 1680–1689 рр. випадають із розкладу робіт, саме ті, коли будувалися храми Ізюмсько-Харківської школи.

Батько братів Йосипа та Федора – Дмитро Старченко (Старцев) – був досвідченим архітектором, під його наглядом в Архангельську у 1667–1684 рр. збудовано ансамбль Гостинних дворів. Споруда мала вигляд фортеці із зубчатими стінами та бійницями, дворище оточене двоповерховими корпусами із галереєю-аркадою⁸. Д. Старченко одним із перших будував цей складний комплекс з використанням креслення, до цього архітектори проектували свої будівлі за допомогою модельних зразків. Цей факт свідчить, що він проходив навчання у Західній Європі, закінчивши перед цим Києво-Могилянський колегіум. Доказом того, що Д. Старченко був українцем, є те, що у «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» у сотні Мястковській Брацлавського полку ми знаходимо ім'я Дмитра Старченка (Старка)⁹.

Згаданий син Д. Старченка – Йосип Дмитрович Старченко (Старцев) володів великими здібностями у декоративній справі. У кінці 1670-х – на початку 1680-х років він створює у Москві низку будівель. У Московському Кремлі будує новий будинок Посольського приказу (1675–1680) та Кремлівську церкву Спаса за Золотими ґратами (1677–1681). У 1680 р. Й. Старченко закінчив будівництво трапезної Симонова монастиря, яке розпочав у 1677 р. Порфирій Потапов¹⁰. Після такої напруженої праці його ім'я зникає майже на десять років з активного будівничого життя Москви.

На початку 1690-х років знову спостерігається вибух активної архітектурної діяльності Й. Старченка, тепер уже в Києві. Разом з І. Зарудним (за його архітектурними проектами) він створює Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693) та Свято-Миколаївський собор Миколаївського монастиря (1690–1696). Ф. Ернст приписує Й. Старченку та І. Зарудному будівництво Трапезної церкви Покрови Пресвятої Богородиці (1693) біля Свято-Миколаївського собору з розкішними гірляндами барокових вікон, галереєю-аркадою навколо вітваря та трьома банями¹¹. Згідно з переказами, тоді ж у підмосковній вотчині вихователя Петра І князя Бориса Голіцина – Дубровицях – за проектом І. Зарудного та Й. Старченка починають будувати церкву Знамення (1690–1704). Церква хрещата в плані, відходить далеко від принципів давньоросійського зодчества. Протилежні давньоросійським церквам-баштам композиційні принципи побудови храму, де верхній ярус башти більш масивний і важкий, ніж нижній, а над низько розташованими вікнами апсид підноситься масивна рустова стіна. Всі ці риси відносять Дубровицьку церкву до стилю західноєвропейського бароко.

За даними, які переконливо аргументував І. Грабар, І. Зарудний та Й. Старченко брали участь у будівництві церкви Покрова в Філях (1693–1694) на замовлення брата матері Петра І князя Льва Кириловича Нарішкіна. Композиція створює ефект вертикального руху, який присутній у шатрових і стовпоподібних храмах, а сам прийом виставлення восьмериків на четверики був характерним для дерев'яного зодчества.

У тих же (1693–1694) роках Й. Старченко разом із Ларіоном Ковальовим керує будівництвом Крутицького терему над Святими воротами в Москві, зовнішній фасад якого оздоблюється кольоровими кахлями і такими керамічними деталями, як колонки із капітелями коринфського типу¹².

І. Зарудний, навчаючись у Москві, після закінчення Києво-Могилянського колеґіуму, ймовірно, був учнем братів Старченків. Ставши архітектором, починає з ними будівництво слобожанських храмів:

Миколаївської церкви, Спасо-Преображенського собору та Покровського собору, а потім Богоявленського та Свято-Миколаївського соборів у Києві¹³. За переказами, він був автором проектів обох соборів. Невідомо з яких причин, уся бригада майстрів, або частина з них, була відкликана до Москви. Тому І. Мазепа послав у 1693 р. І. Зарудного до Москви як давнього знайомого братів Старченків, щоб він, з одного боку, передав листа царям з проханням повернути їх до Києва, а з другого – приватно домовився з добре знайомими йому майстрами сам, пообіцявши їм винагороду за швидше закінчення будівництва двох названих церков. Будівництво стін Свято-Миколаївського собору на той час було вже закінчене, але треба було завершити його оздоблення. Царі, зі свого боку, дали наказ, щоб до Києва приїхав Й. Старченко (Старцев, як вони писали) з бригадою для закінчення будівництва церков.

Відомо, що у 1700 р. за указівкою Петра I прибув до Москви відомий письменник, публіцист та філософ, професор Києво-Могилянської академії С. Яворський. Є підстави вважати, що разом з ним приїхав й І. Зарудний, оскільки з того часу С. Яворський завжди йому допомагає, запрошуючи його для виконання відповідальних справ, а також відрекомендував його Петру I. Зв'язок з гетьманом І. Мазепою, який на зламі XVII–XVIII ст. був у пошані Петра I і став одним з перших кавалерів ордена Андрія Первозваного, та С. Яворським сприяли тому, що поступово І. Зарудний стає улюбленим зодчим Петра I.

У 1701 р. І. Зарудний вступив на службу до царя. Йому доручили спорудження ряду будівель, над якими він працював до 1722 р., а в 1701–1714 рр. фактично очолював все московське будівництво. За покровительства свого земляка С. Яворського він будував головним чином за усними указами Петра I, тому про його будівництво в документах збереглося мало даних¹⁴. За свідченнями І. Грабаря, однією з перших будівель І. Зарудного в Москві була церква Панкратія, побудована у 1700 р. Ймовірно, І. Зарудний використовував у Москві засоби і форми, розроблені ним для будівництва слобожанських церков, але значно їх розвинув і збагатив, оскільки відомо, що схожі архітектурні прийоми він використовував під час будівництва Покровського собору в Харкові та оформлення Миколаївської церкви Святогірського монастиря.

У 1704 р. знаменитий сподвижник Петра I О. Меншиков, повернувшись з походу, привіз до Москви з Полоцька ікону Богоматері, написану, за переказами, євангелістом Лукою. Для цієї дорогоцінної ікони він вирішив побудувати храм на місці давньої церкви на честь архангела Гавриїла. Не

шкодуючи величезних коштів, він доручив спорудити храм І. Зарудному. Таким чином, І. Зарудний побудував храм, який сучасники вважали дивом будівничого мистецтва. Храм було спроектовано як церкву-дзвіницю¹⁵.

Будівництво тривало протягом 1704–1707 рр. Певний час дана споруда була парафіяльною церквою Архангела Гавриїла, поки у 1723 р. блискавка не вдарила в її високий шпиль, що спричинило пожежу п'ятого дерев'яного ярусу. Дубові бруси, на яких кріпилися дзвони, впали, проваливши склепіння. У такому напівзруйнованому стані, позбавлена верхнього ярусу, церква простояла понад півсторіччя і була названа в народі Меншиковою вежею.

Петро I високо цінував Меншикову вежу, тому і наказав у 1709 р. головному архітекторові Санкт-Петербурга Трезіні побудувати центральну пам'ятку нової північної столиці – Петропавлівську дзвіницю – за схемою Меншикової вежі. І. Зарудному Петро I у 1722 р. звелів спорудити іконостас для Петропавлівського собору¹⁶. На той час І. Зарудний створив уже декілька прекрасних іконостасів: Оранієнбаумський для О. Меншикова, Ревельський (Таллінський) для Преображенського собору та ін. Найдовершенішим серед них слід визнати Петропавлівський собор. Крім певних традицій іконостасу, у ньому втілилися пишні форми та прийоми, що їх І. Зарудний переніс із храмів Києва та Слобожанщини. У пізнішій записці І. Зарудного дуже чітко говориться не про «створення» Петропавлівського іконостасу, а саме про «побудову», чим підкреслюється його архітектурно-будівельне, а не лише декоративне та іконописне значення¹⁷.

Новаторством в архітектурі Меншикової вежі була велика кількість декоративної скульптури, що висікалася з каменю. В кінці XVII ст. помітно спроби застосування скульптурного прикрашення в архітектурі (Харківський Покровський собор). Але тільки І. Зарудний відважився покрити скульптурою всі стіни будівлі. Першою спробою була церква Знамення у Дубровицях під Москвою та деякою мірою – Миколаївський собор у Києві.

Документи вказують на участь І. Зарудного у спорудженні кількох тріумфальних воріт у Москві: на честь взяття Азова в 1696 р., на честь перемоги російських військ у Полтавській битві у 1709 р. У 1721 р. на честь укладення Ніштадського миру зі Швецією розпочато будівництво чотирьох тріумфальних воріт у Москві та Санкт-Петербурзі. Це будівництво, відповідно до указу Синоду, було доручено І. Зарудному¹⁸. Їх спорудження завершилось у 1722 р. Документи підтверджують, що І. Зарудний керував спорудженням двох тріумфальних воріт, а саме Синодальних та біля

Московського Казанського собору, за що отримав винагороду з Монастирського приказу¹⁹. Відомо також, що в 1706 р. Петро I доручив І. Зарудному будівництво дерев'яного шпиталю, а в 1723 р. він побудував Синодальний дім²⁰.

І. Зарудний був одним із перших архітекторів, який перейшов на планування та креслення проектів своїх будівель. Якщо раніше майстри перед тим, як будувати, спочатку ліпили макети будівлі, то вже споруди І. Зарудного за всіма ознаками мали креслення, що дає чіткість та визначеність форм будівель.

Другим важливим нововведенням І. Зарудного в архітектурі було широке використання декоративного орнаменту і скульптури. Оздоблення Богоявленського та Миколаївського соборів у Києві знайшло продовження в архітектурному оформленні Меншикової вежі та церкви у Дубровицях. І. Зарудний використовує об'ємні статуї, горельєфи, барельєфи та відводить їм значну, часом визначальну роль у своїй архітектурі.

І. Зарудний добре знався на іконописі. Так, у квітні 1722 р. його було призначено наглядачем над живописцями та іконописцями «в Москве и во всехъ Россійскаго государства городахъ и местехъ» у званні суперінтенданта²¹.

Можна також припустити, що російські архітектори, які часто працювали в Україні, переймали традиції українського архітектурного стилю і відтворювали його в Росії. Зокрема, одним із таких архітекторів був А. Квасов, який співпрацював з І. Григоровичем-Барським. Тим більше, в Україні працювали й іноземні майстри, в яких також можна було багато чому навчитися.

Таким чином, можна зробити висновки, що українська архітектура епохи козацького бароко та діяльність українських зодчих мали важливе значення для розвитку нової російської архітектури. Поширенню елементів українського бароко в російській архітектурі сприяло українське духовенство, яке займало архієрейські посади в Росії і могло впливати на архітектуру нових споруд релігійного призначення. Завдяки українському духовенству в Росії поширюється традиційне українське «трьохглав'я» та «п'ятиглав'я», «ярусність» храму, у будівництві храмів широко використовується «баня» – форма купола з рисами українського бароко. Поширення елементів українських архітектурних форм у Росії відбувалось безпосередньо і через українських архітекторів, які створили в російських містах ряд архітектурних пам'яток.

- ¹ Добровольский А. В., Приймак Б. И., Асеев Ю. С. Архитектура столицы Советской Украины / А. В. Добровольский, Б. И. Приймак, Ю. С. Асеев // Зодчество Украины. Сборник. – К.: Изд. Академии Архитектуры УССР, 1954. – С. 77–78.
- ² Игнаткин И. А. Исторические связи украинских и русских зодчих XVII–XIX в.в. / И. А. Игнаткин // Зодчество Украины. Сборник. – К.: Изд. Академии Архитектуры УССР, 1954. – С. 159.
- ³ Там само. – С. 172.
- ⁴ Исторические песни малорусского народа / Сост. В. Антонович, М. Драгоманов. – Т. 1. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – С. 35.
- ⁵ Грабарь И. История Русского искусства / Игорь Грабарь. – М.: Кнебель, 1910. – Т. II: Архитектура. – С. 419–420.
- ⁶ Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією / І. Грабар // Пам'ятки України. – 1995. – № 1. – С. 82–92.
- ⁷ Словник художників України / Бажан М. П. – К.: Головна редакція УРЕ, 1973. – С. 88.
- ⁸ Титар В. П. Слобожанські храми XVII століття і архітектор Іван Зарудний / В. П. Титар, О. В. Титар // Харьковский Исторический Альманах. – № 3. – С. 39–42.
- ⁹ Реестра всего Войска Запорожского после Яном Казимиром составленные 1649 года, октября 16 дня / Изд. О. М. Бодянским. – М.: Университетская типография, 1875. – С. 173.
- ¹⁰ Титар В. П. Слобожанські храми XVII століття... – С. 39–42.
- ¹¹ Ернст Ф. Київські архітектори XVII віку / Ф. Ернст. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 68.
- ¹² Титар В. П. Слобожанські храми XVII століття... – С. 39–42.
- ¹³ История русского искусства / Под ред. И. Э. Грабаря. – Т. V. – М.: АН СССР, 1960. – С. 43.
- ¹⁴ Там само. – С. 44–49.
- ¹⁵ Русская архитектура первой половины XVIII века / Грабарь И. Э. – М.: Искусство, 1954. – С. 39–62.
- ¹⁶ История русского искусства... – С. 44.
- ¹⁷ Титар В. П. Слобожанські храми XVII століття... – С. 39–42.
- ¹⁸ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб.: В Синодальной Типографии, 1869. – Т. I: 1721 г. – С. 247–248.
- ¹⁹ Полное собрание постановлений и распоряжений...1872. – Т. II: 1722 г. – С. 479–480; 654–655.
- ²⁰ История русского искусства... – С. 48.
- ²¹ Полное собрание постановлений и распоряжений... – С. 177–180.

SUMMARY

Sergiy Zhovty

Ukrainian tradition in the Russian church building in the second half of the 17th-the first half of the 18th century

The processes and stages of spreading of the traditions of Ukrainian architecture of appointed period in Russia and their impact on the development of Russian church building are highlighted. The analysis of artistic heritage of architects of Ukrainian origin who worked in Russia and its importance for the development of Russian architecture are considered.

Keywords: Ukrainian Baroque architecture, layering in the construction of three domed church, I. Zarudnyy